

8. Економічні науки

УДК 364.46 : 331.25

Завора Таїна Миколаївна
кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів,
Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка
taya_zavora@mail.ru

Деньга Юлія Іванівна
студентка фінансово-економічного факультету,
Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка
denga_yulia@meta.ua

Завора Таина Николаевна
кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры финансов,
Полтавский национальный технический университет имени Юрия
Кондратюка
taya_zavora@mail.ru

Деньга Юлия Ивановна
студентка финансово-экономического факультета,
Полтавский национальный технический университет имени Юрия
Кондратюка
denga_yulia@meta.ua

Zavora Taina
Ph.D., Assistant Professor, Associate Professor of Finance and Banking department,
Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University
taya_zavora@mail.ru

Denga Julia
Student of financial-economic faculty,
Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University
denga_yulia@meta.ua

**ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ
ЩОДО ПОЛІПШЕННЯ СТАНУ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В
УКРАЇНІ**

**ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОЛИТИКИ
СОЦИАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПО УЛУЧШЕНИЮ СОСТОЯНИЯ
ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В УКРАИНЕ**

PRIORITY AREAS IN SOCIAL SECURITY POLICY FOR IMPROVING PENSION PROVISION IN UKRAINE

Анотація: Розкрито особливості функціонування системи пенсійного забезпечення в контексті соціальної безпеки держави. Здійснено аналіз та оцінювання фінансового стану Пенсійного фонду України. Виявлено незбалансованість дохідної та видаткової частин бюджету Пенсійного фонду України. Доведено ефективність функціонування лише першого рівня пенсійної системи. Визначено фактори, які впливають на ефективність функціонування пенсійної системи України. Викладено пріоритети політики соціальної безпеки щодо поліпшення стану пенсійного забезпечення України.

Ключові слова: пенсійне забезпечення, соціальна безпека, Пенсійний фонд, доходи, видатки, пенсійна виплата, пенсійна система.

Аннотация: Раскрыты особенности функционирования системы пенсионного обеспечения в контексте социальной безопасности государства. Осуществлен анализ и оценка финансового состояния Пенсионного фонда Украины. Выявлено несбалансированность доходной и расходной частей бюджета Пенсионного фонда Украины. Доказана эффективность функционирования только первого уровня пенсионной системы. Определены факторы, влияющие на эффективность функционирования пенсионной системы Украины. Изложены приоритеты политики социальной безопасности по улучшению состояния пенсионного обеспечения Украины.

Ключевые слова: пенсионное обеспечение, социальная безопасность, Пенсионный фонд, доходы, расходы, пенсионная выплата, пенсионная система.

Abstract: The features of the pension system functioning in the context of social security were disclosed. The Pension Fund of Ukraine's financial condition was analysed and assessed. The imbalance in revenue and expenditure sides of the Pension Fund of Ukraine's budget was revealed. The operation efficiency only the first pension system level was approved. The factors affecting the efficiency of the pension system in Ukraine were detected. The priorities in social security policy to improve the state pension system in Ukraine were stated in the article.

Keywords: pensions provision, social security, Pension Fund, income, expenses, pension payments, the pension system.

Постановка проблеми. Пенсійне забезпечення є важливою складовою соціальної політики держави й одночасно вважається невід'ємним компонентом системи соціального захисту і соціальної безпеки. Від ефективності цієї системи залежить добробут населення та рівень стабільності в суспільстві. Пенсійне забезпечення є домінуючою складовою соціального захисту населення і виступає як базова й важлива гарантія стабільного розвитку суспільства,

оскільки охоплює одночасно інтереси як працездатного, так і непрацездатного населення. Саме пенсійне забезпечення розглядається як особливий складовий елемент соціальної функції держави, оскільки покликане задовольняти матеріальні потреби тих верств населення, які відповідно до чинного законодавства мають право на отримання пенсії.

Ступінь дослідження соціальних та економічних питань функціонування і розвитку системи пенсійного забезпечення значно відстає від потреб сучасної практики, що не дає змоги оперативної й конструктивної розв'язувати актуальні проблеми забезпечення соціальної безпеки суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методичні аспекти забезпечення соціальної безпеки досліджували вчені й практики О. Білорус, І. Гнибіденко, О. Ілляш, Е. Лібанова, В. Мунтіян, О. Новікова, О. Чепурний.

Напрями реформування системи пенсійного забезпечення у контексті гарантування соціальної безпеки держави знаходять відображення в наукових працях Е. Лібанової, О. Ковалю, В. Онищенко, О. Палій, Л. Птащенко, В. Скуратівського та інш. Вагомий внесок у розв'язання проблем пенсійного забезпечення зробили Н. Волгін, М. Вінер, В. Роїк, Р. Хольцман, Дж. Стігліц [5, 10, 11, 13, 15].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим, незважаючи на важливість існуючих розробок, в умовах трансформаційних перетворень в Україні система пенсійного забезпечення потребує подальшого реформування, а напрями політики соціальної безпеки – наукового обґрунтування.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз теоретичних підходів до формування фінансового забезпечення пенсійної системи України та визначення напрямів політики соціальної безпеки щодо реформування системи пенсійного забезпечення, що сприятиме забезпеченню стабільності функціонування пенсійної системи та економічному зростанню держави в цілому.

Виклад основного матеріалу. Кожна держава здійснює політику, спрямовану на створення системи соціального захисту, підтримку незабезпечених громадян, недопущення соціальних конфліктів і потрясінь у суспільстві. Дж. Стігліц писав, що головним завданням уряду є не досягнення надвисоких показників в економіці, не економічний розвиток, а гарантування стабільного соціального захисту населення, складовою якого є пенсійне забезпечення [5].

У зв'язку із цим сьогодні на перший план виступає необхідність визначення пріоритетних напрямів політики соціальної безпеки щодо ефективності функціонування пенсійної системи України та належного пенсійного забезпечення її громадян.

Недосконалість заходів щодо забезпечення соціальної безпеки, насамперед, є наслідком неналежного виконання державою своєї соціально-захисної місії, закріпленої ст. 3 Конституції України, в якій людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в країні найвищою соціальною цінністю, що і є головними пріоритетами в державній соціальній політиці [1]. У Законі України «Про основи національної безпеки України» зазначається, що національний інтерес полягає у створенні демократичного, громадянського, правового суспільства, в якому будуть забезпечені політичні, соціальні, духовні та інші інтереси і права всіх громадян [4].

Слід зазначити, що в сучасному розумінні «соціальна безпека – це стан життєдіяльності людини та суспільства, що характеризується сформованою, сталою соціальною системою забезпечення соціальних умов діяльності особистості, її соціальної захищеності, стійкості щодо впливу чинників, які підвищують соціальний ризик» [10]. Таким чином, соціальна політика в сучасних умовах має гарантувати соціальну безпеку і формувати пріоритетні напрями, виходячи з необхідності попередження й ліквідації загроз національній безпеці в соціальній сфері. Пріоритетними напрямками соціальної безпеки мають бути такі: створення належних умов для забезпечення достатнього життєвого рівня населення, розвитку трудового потенціалу,

народонаселення, недопущення надмірної диверсифікації населення за рівнем доходів, надання підтримки незахищеним верствам населення, розвиток освіти, культури, поліпшення стану охорони здоров'я населення.

Політика соціальної безпеки – це сфера державної діяльності, яка пов'язана з реалізацією соціальних інтересів, а також їхнім захистом від різноманітних загроз, що здійснюється на всіх рівнях управління за єдиним задумом, котра має ґрунтуватись на пізнанні законів суспільного розвитку, зокрема соціальних відносин, виявляти тенденції розвитку в усіх сферах суспільного життя, що зумовлює процес самореалізації людиною власного потенціалу, її соціального захисту й здійснення цілеспрямованого впливу на них суб'єктів регулятивної діяльності [10]. З огляду на це, соціальна безпека має бути спрямована на зміцнення й закріплення найпрогресивніших тенденцій у процесах та явищах матеріальної і духовної сфер діяльності суспільства, що сприяють збагаченню його соціального розвитку, соціального буття, формуванню цінностей. У свою чергу, соціальна безпека виявляється в управлінні, регулюванні соціальних процесів. Соціальне управління та регулювання є основним інструментом її реалізації. Така політика має за мету звузити роль у соціальному житті чинників, які втрачають соціальне значення або гальмують процес соціодинаміки, і створити умови для посилення ролі тих чинників, що посилюють соціальну безпеку людини.

Правомірно стверджувати, що в умовах сьогодення метою політики соціальної безпеки є: розв'язання суперечностей суспільного, соціального розвитку, що гальмують процес формування соціально орієнтованої економіки, становлення середнього класу, соціальної мобільності, утвердження дійових механізмів соціального життєзабезпечення людини як основного суб'єкта соціального розвитку. Саме тому фундаментальним завданням політики в галузі соціальної безпеки є створення стану соціальної захищеності в Україні через забезпечення гідного рівня життя для всіх громадян і особливо соціально вразливих верств населення. Важливим завданням держави як основного гаранта соціального захисту є забезпечення гідних умов існування соціально

вразливих категорій населення. Найважливішою складовою системи соціально захисту населення є пенсійне забезпечення, організаційно-правова форма якого визначається станом економіки й ринку праці, політикою у сфері податків і доходів, демографічною ситуацією, розвиненістю фінансових і страхових інститутів.

Пенсійне забезпечення – це базова й одна з найважливіших соціальних гарантій стабільного розвитку суспільства, оскільки воно безпосередньо стосується всіх його верств. Аналіз існуючих підходів до трактування поняття «пенсійне забезпечення», дозволив здійснити узагальнення його визначення, як систему матеріальної підтримки і обслуговування людей, які через об’єктивні причини не можуть мати належного доходу. Важливими завданнями пенсійного забезпечення залишається зниження рівня бідності та вирівнювання доходів населення, нейтралізація економічних, політичних і демографічних ризиків. Цілями системи пенсійного забезпечення є захист від бідності після настання пенсійного віку; надання гарантованого доходу після завершення трудової діяльності, розмір якого звичайно становить певну суму, пропорційну сумі заробітку; захист цього доходу від подальшого зниження рівня життя внаслідок інфляції. До основних інститутів захисту осіб після досягнення пенсійного віку, належить пенсійне страхування, як одна з найважливіших гарантій соціального захисту, метою якого є підтримка матеріального добробуту громадян та їх сімей у разі виходу на пенсію за віком, інвалідністю чи в разі втрати годувальника. Разом із цим, пенсійне страхування – це сукупність перерозподільчих відносин між його учасниками з питань формування за рахунок грошових внесків цільового пенсійного фонду для надання грошової допомоги громадянам, які вийшли на пенсію [9]. Одночасно, пенсійне страхування є важливим механізмом, на якому базується державна система соціального захисту, котра забезпечує справедливе й ефективне акумулювання і цілеспрямований розподіл фінансових ресурсів, належний матеріальний стан людей похилого віку та інших категорій непрацездатних з настанням відповідного ризику.

В Україні пенсійне забезпечення є державною системою, яка є основною складовою системи соціального захисту населення. Відповідно до Закону України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» система пенсійного забезпечення в Україні складається з трьох рівнів (рис.1.) [2].

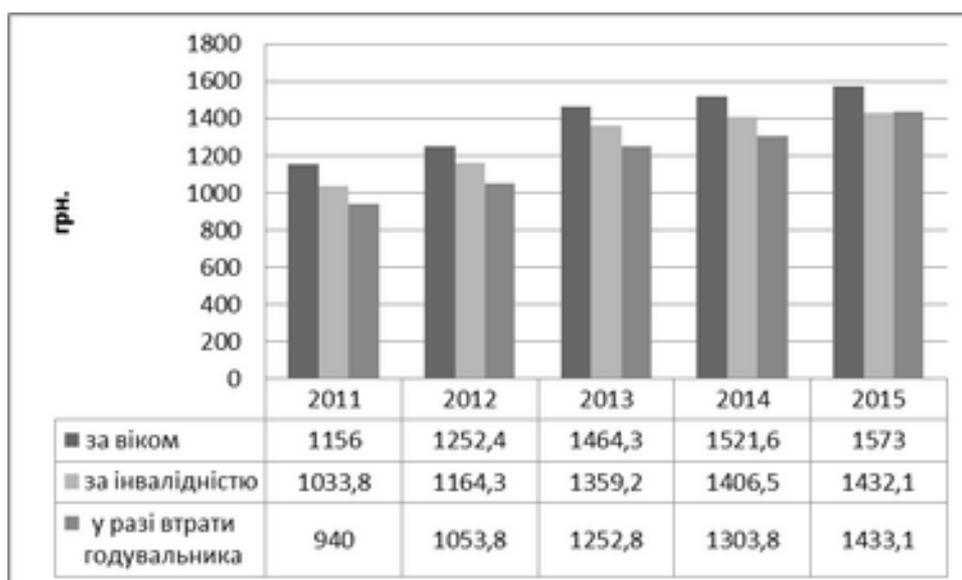

Рис. 1. Система пенсійного забезпечення України

Джерело: [2]

Однак, незважаючи на те, що відповідно до Закону № 1058-IV в Україні функціонує трирівнева система пенсійного забезпечення, активно розвивається

лише перший рівень – солідарна система пенсійного забезпечення. Другий рівень пенсійної системи й досі не запроваджено. Третій рівень – добровільна недержавна система пенсійного забезпечення – це приватне страхування пенсій через добровільне залучення коштів громадян і організацій у недержавні пенсійні фонди (НПФ), страхові компанії та банківські установи. Наразі третій рівень повільно розвивається, і обсяг пенсійних виплат, що здійснює НПФ, є ще невеликим. Позитивною рисою НПФ є те, що навіть в умовах кризи вони здійснювали пенсійні виплати вчасно і в повному обсязі [11, 18]. Крім того, сучасна пенсійна система має дві основні проблеми: низький рівень пенсій, що унеможливує забезпечення гідного життєвого рівня для громадян, які втратили працездатність, та незадовільний фінансовий стан Пенсійного фонду України. Обидві вади є загрозами соціальної безпеці держави. Аналіз динаміки середніх розмірів пенсій та їх диференціації дозволяє дійти висновку, що в Україні за період 2011 – 2015 рр. відбувається поступове збільшення пенсійних виплат, а також існує явно виражена тенденція до перевищення пенсій більшості пенсіонерів прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати (рис.2).

Рис. 2. Динаміка збільшення пенсійних виплат за видами в Україні за період 2011– 2015 рр., грн.

Джерело: [6]

Згідно з даними Державної служби статистики, за 2015 рік кількість працівників, які отримували мінімальну зарплату в 1318 грн., зменшилася вдвічі до 700 тис осіб. Тенденція до зменшення кількості осіб, які отримували мінімальну зарплату у 2015 році, в першу чергу відбулася за рахунок підвищення мінімальних зарплат за період з 1218 грн у січні до 1378 грн у грудні. Аналіз середнього розміру заробітних плат населення України за 2013 – 2015 років, який збільшився з 3619 грн у 2013 р. до 5230 грн у 2015 р., тобто на 44,5%, унеможливорює участь середнього класу у внесенні коштів до недержавних пенсійних фондів та отримання достатнього пенсійного забезпечення у разі виходу на пенсію [16].

Таким чином, правомірно констатувати, що в сучасних умовах найбільш ефективно функціонує перший рівень пенсійної системи – солідарна система, яка включає такі види виплат за рахунок коштів Пенсійного фонду: пенсії за віком; пенсії по інвалідності внаслідок загального захворювання (в тому числі каліцтва, інвалідності з дитинства); пенсії у зв'язку з утратою годувальника [2].

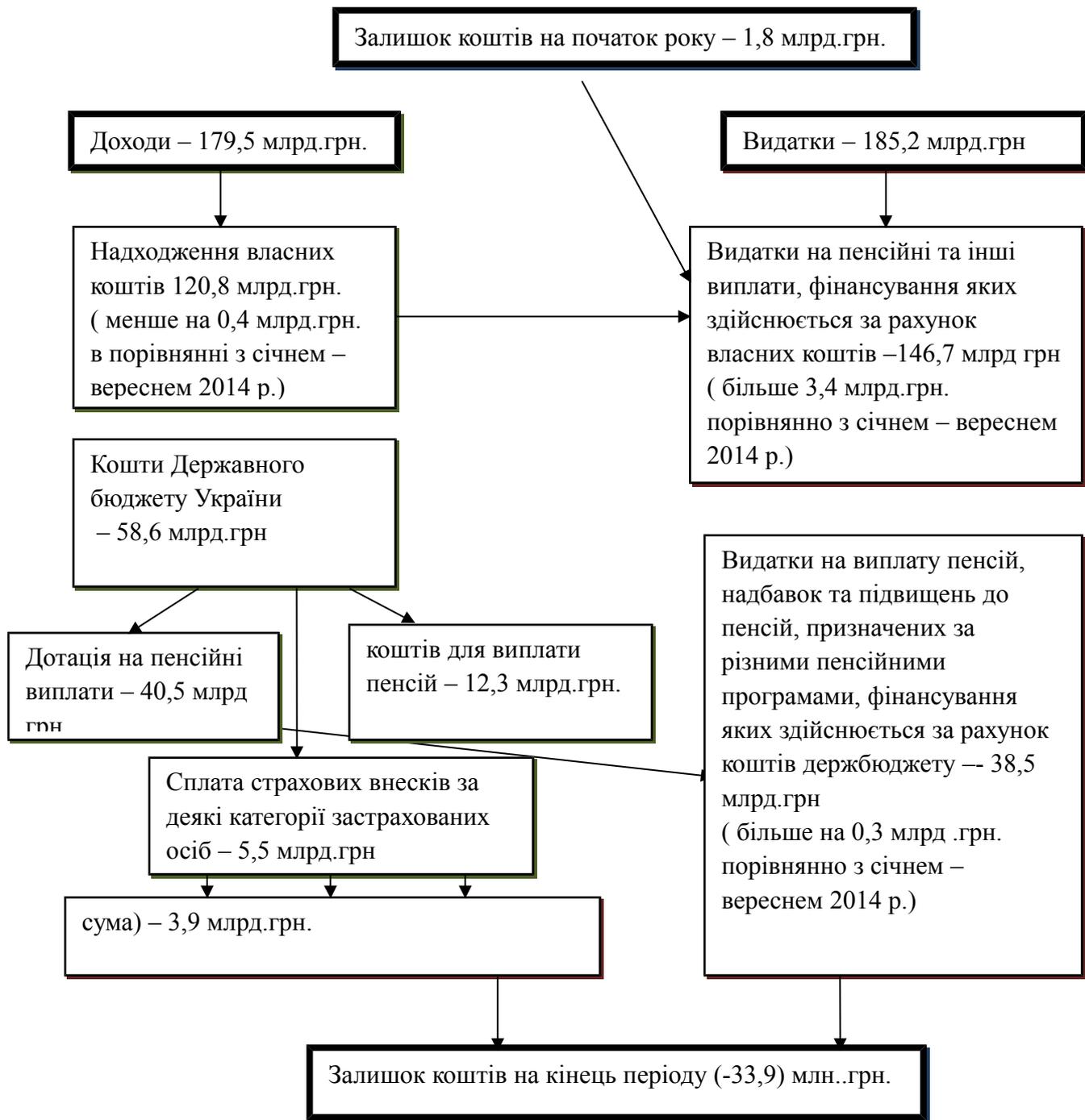
Разом із цим низький розмір пенсійних виплат порівняно з країнами Західної Європи потребує аналізу звіту про виконання бюджету Пенсійного фонду України. Проаналізувавши його, встановлено, що загальна чисельність пенсіонерів станом на 01.10.2015 року становила 12 275 138 осіб, середній розмір пенсійної виплати – 1 691,55 грн. У розрізі категорій найбільшими є виплати пенсій за віком, які становлять 1687,15 грн, за вислугою років – 1762,70 грн, незначними є соціальні виплати, котрі становлять близько 1045,70 грн. Виявлено фактори, які впливають на ефективність функціонування пенсійної системи України. Однією з проблем залишається складна демографічна ситуація. Показники народжуваності у 2015 році, порівняно з минулим роком зменшилися на 5,8% – до 166,102 тисячі осіб, це пов'язано зі складною політичною ситуацією в країні, економічними, екологічними та іншими проблемами. У контексті пенсійного забезпечення це означає, що кількість працездатного населення, яке створює суспільний продукт, зменшуватиметься, а відтак знижуватиметься рівень споживання майбутніх пенсіонерів [15].

Наступною загрозою пенсійної системи є низький рівень заробітної плати. Аналіз даних Державної служби статистики України виявив, що середня заробітна плата за місяць в Україні протягом серпня – грудня 2015 року поступово зростає з 4205 грн до 5230 грн, або на 24,3%. По регіонах спостерігається значна диференціація показника. Так, у місті Києві середня заробітна плата за місяць є найвищою і складає 8486 грн., найнижча – у Чернігові – 3924 грн. Проте, враховуючи високий рівень інфляції (у 2015 році він склав 143,3 %), реальна заробітна плата, тобто кошти, за які можна придбати товари та послуги, є набагато меншою [7]. Разом з тим, враховуючи низький рівень заробітних плат, зрозумілою є пасивність населення щодо участі в недержавному пенсійному страхуванні.

Не менш важливою загрозою соціальній безпеці є тіньові доходи населення. За різними джерелами інформації «тіньові» доходи в Україні становлять до 50 – 60 млрд грн щороку [13]. Щорічно Пенсійний фонд недоотримує 50 млрд грн, що приблизно становить 300 грн недоплаченої пенсії кожному пенсіонеру. Тобто, розв'язання проблеми легалізації сплати заробітної плати є одним із шляхів виходу з пенсійної кризи, що склалася в нашій країні. Починаючи з 1 січня 2016 р, з метою виводу тіньових заробітних плат реформовано податкове законодавство, зокрема зменшено нарахування єдиного соціального внеску на заробітну плату працюючого населення в розмірі 22% [8].

Вагомий вплив на соціальну безпеку як складову економічної безпеки держави має фінансовий стан Пенсійного фонду України. Можна стверджувати, що бюджет ПФУ за своїми масштабами є зіставним із Державним бюджетом, який нині є єдиним джерелом покриття дефіциту бюджету ПФУ. Тому збільшення цього дефіциту автоматично призводить до зростання державного боргу. Покриття дефіциту бюджету ПФУ за рахунок коштів державного бюджету спричинює зменшення витрат на інші життєво важливі статті, як от медичне забезпечення, освіта, оборона тощо [6].

На основі проведеного аналізу доходів та видатків ПФ можна побачити перевищення видатків Пенсійного фонду його доходів на 5,7 млрд грн (рис.3) [6].

Рис. 3. Основні показники виконання бюджету Пенсійного фонду станом на 01.09.2015 року

Джерело: [6]

У структурі доходів найбільш вагому частку займають надходження власних коштів – 120,8 млрд грн, що на 0,4 млрд грн менше порівняно з аналогічним періодом 2014 року. Із Державного бюджету України на фінансування пенсійних програм протягом 2015 року було виділено

58,6 млрд грн, з яких 40,8 млрд грн – дотація на виплату пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами, 12,3 млрд грн – кошти на покриття дефіциту Пенсійного фонду України для виплати пенсій. У 2015 році Пенсійний фонд України був забезпечений у повному обсязі фінансовими ресурсами на виплату пенсій та грошової допомоги 12,3 млн пенсіонерів. Сума видатків на пенсійні виплати сягала 146,7 млрд грн, що на 3,4 млрд грн більше порівняно з 2014 роком. З урахуванням вищезазначеного сума реального дефіциту коштів Фонду у 2015 році сягнула 33,9 млн. грн., покриття якого покрито за рахунок коштів Державного бюджету. Аналіз динаміки основних фінансових показників Пенсійного фонду України свідчить про те, що недотримання основних економічних законів, а саме Конституції України, Закону України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» при формуванні бюджету Пенсійного фонду зумовило значні обсяги його дефіциту та спричинило суттєву зміну структури доходів і видатків. Виявлено, що головною проблемою є дисбаланс дохідної та видаткової частин бюджету як наслідок системного порушення принципу економічної залежності видатків споживання від отриманих доходів. Для поліпшення стану пенсійного забезпечення насамперед потрібне ефективне комплексне впровадження змішаної трирівневої системи та використання відповідного досвіду зарубіжних країн.

Висновки і пропозиції. Таким чином, забезпечення соціальної безпеки має бути основним пріоритетом державної політики та підтримуватися відповідними соціальними інститутами на підставі законодавчих нормативів. Функціонування системи пенсійного забезпечення має спрямовуватися на формування фінансово стійкої, прийнятної за витратами, соціально справедливої й передбачуваної системи, яка гарантуватиме громадянам належні умови життя після виходу на пенсію, забезпечуватиме надійний захист непрацездатних людей від бідності та сприятиме стабільному економічному розвитку.

Головними пріоритетами політики соціальної безпеки щодо поліпшення стану пенсійного забезпечення України мають бути: підвищення частки заробітної плати у ВВП; створення нових робочих місць, що супроводжується відновленням внутрішнього виробництва; детінізація заробітної плати шляхом проведення податкових реформ; перегляд витрат, які здійснюються з Пенсійного фонду, та запровадження загальнообов'язкової накопичувальної пенсійної системи, а також розвиток недержавних пенсійних фондів, що дозволить забезпечити стабільний розвиток держави, активізувати розвиток фінансового ринку, ринку праці та інституту заробітної плати.

Список літератури:

1. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (зі змінами та доповненнями від 2 березня 2015 року) від 09.07.2003 р. № 1058-ІУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=96566&cat_id=3894.
3. Закон України «Про пенсійне забезпечення» (зі змінами та доповненнями від 1 квітня 2015 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T178800.html.
4. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 № 964-ІV» (зі змінами та доповненнями від 07.08. 2015 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/>.
5. Джозеф Юджин Стігліц // Історія економічних учень : хрестоматія : за ред. В. Д. Базилевича; – К.: Знання, 2013. – Розд. 6. – С. 877 – 884.
6. Звіт про виконання бюджету Пенсійного фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pfu.gov.ua/pfu/>.
7. Заробітна плата в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
8. Зміни сплати ЄСВ з 01.01.2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.buhoblik.org.ua/nalogi/edinyj-esv-z-01-sichnya-2016.html>.

9. Завора Т.М. Соціальне страхування: навчальний посібник / Т.М. Завора. – Полтава: ПолтНТУ, 2013. – 272 с.
10. Куценко В.І. Соціальна безпека в контексті сталого розвитку / В.І. Куценко, В. П. Удовиченко. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2011. – 656 с.
11. Завора Т. М. Сучасні реалії реформування пенсійної системи України / Т. М. Завора // Розвиток фінансового ринку в Україні: проблеми та перспективи: колективна монографія / За редакцією д.е.н., проф. В. О. Онищенко. – Полтава: ПолтНТУ, 2013. – С. 62 – 75.
12. Лібанова Е.М. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / Е.М. Лібанова. – К.: І-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.
13. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України «Тенденції тіньової економіки в Україні за I півріччя 2015 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c>.
14. Онищенко В.О. Соціальна безпека регіону: теоретичні та прикладні аспекти: монографія/ В.О.Онищенко, Т.М.Завора, О.В.Чепурний. – Полтава: ПолтНТУ, 2015. – 274 с.
15. Показники народжуваності в Україні у 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zik.ua/news/2015/07/20/>.
16. Скуратівський В. А. Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / за ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського : у 2 ч. – К. : НАДУ, 2013. – Ч. 1. – 456 с.
17. Середня заробітна плата в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://index.minfin.com.ua/index/average/?2013>.
18. Завора Т. М. Оцінювання ефективності системи пенсійного забезпечення України / Т. М. Завора // Економіка і регіон: наук. вісн. – Полтава: ПолтНТУ, 2015. – № 2. – С. 88 – 92.